

музыкальная, спартыўная тэрміналогія, мова прадстаўнікоў розных прафесійных груп (аптэкараў, будаўнікоў, кавалёў, краўцоў, пекараў, рыбакоў, сталяроў, токараў, шаўцоў, чыгуначнікаў і інш.).

У сувязі з вышэйадзначаным неабходна распрацоўка крытэрыяў адбору такіх адзінак і алгарытму іх апісання пры складанні новых тлумачальных слоўнікаў беларускай мовы.

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1 Griniewicz, S. Terminology and language policy (towards establishing rudiments of lingwopolitology) / S. Griniewicz // Terminologija. – Vilnius: Lietuviu kalbos institutas, 2010. – № 17. – Р. 6–20.

2 Суперанская, А. В. Общая терминология: вопросы теории / А. В. Суперанская, Н. В. Подольская, Н. В. Васильева. – М.: Наука, 1989. – 246 с.

3 Тлумачальны слоўнік беларускай мовы / пад аг. рэд. К. К. Атраховіча. – Т. 1–5. – Мінск: Бел. сав. энцыклапедыя, 1977–1984.

4 Рычкова, Л. В. Трансфармацыя паняцця «спецыяльная лексіка» ва ўмовах пераходу да грамадства ведаў / Л. В. Рычкова // «Скарына і наш час»: Матэрыялы V Міжнароднай навуковай канф., Гомель, 14–15 кастрычніка 2011 г. – Гомель: УА «ГДУ імя Ф. Скарыны», 2011. – С. 148–151.

5 Рычкова, Л. В. Терминология в обществе знания / Л. В. Рычкова // Вторые чтения, посвященные памяти профессора В. А. Карпова, Минск, БГУ, 28 марта 2008 г.: сб. материалов. – Минск: Изд. центр БГУ, 2008. – С. 8–13.

6 Мінакова, Л. М. Беларуская навукова-тэхнічная тэрміналогія: фарміраванне, функцыянаванне, развіццё / Л. М. Мінакова, С. М. Аніськова, А. А. Станкевіч. – Гомель: УА «ГДУ імя Ф. Скарыны», 2004. – 146 с.

7 Красней, В. П. Лексіка і фразеалогія беларускай мовы / В. П. Красней. – Мінск: Нар. асвета, 1982. – 143 с.

8 Аксамітаў, А. С. Беларуская фразеалогія / А. С. Аксамітаў. – Мінск: Выш. шк., 1978. – 224 с.

9 Баранов, А. Н. Аспекты теории фразеологии / А. Н. Баранов, Д. О. Добровольский. – М.: Знак, 2008. – 656 с.

10 Буракова, М. У. Анамастыка, тэрміналогія і фразеалогія / М. У. Буракова, В. А. Ляшчынская. – Мінск: РІВШ, 2011. – 166 с.

11 Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразелагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінск: БелЭн, 2004. – 448 с.

УДК [81'373:398.9]:81'282.2(476.2)

К. Л. Хазанова

ФРАЗЕЛАГІЗМЫ З КАМПАНЕНТАМ *ГАЛАВА* Ў ГАВОРКАХ ГОМЕЛЬШЧЫНЫ

*Прадметам даследавання з'яўляюцца дыялектныя фраземы з кампанентам галава. Паводле семантычнай спаянасці кампанентаў фразеалагізмы, у склад якіх увайшлі лексемы **вісок**, **галава**, **мазгі**, з'яўляюцца фразеалагічнымі зрашчэннямі (віскі рваць, галаву ламіць) і фразеалагічнымі адзінствамі (голаву задраць, у галаву стукнуць). У вобразную аснову разгледжаных фразем пакладзена ўяўленне пра важнасць аднаведных органаў для жыцця і дзейнасці чалавека.*

Дыялектны склад беларускай мовы захаваў шматвяковую народную спадчыну, духоўны вопыт шматлікіх пакаленняў нашых продкаў. Працягваючы заставацца незасыхальнай крыніцай папаўнення лексікі літаратурнай мовы, беларускія гаворкі ўяўляюць сабой таксама бясцэнную фразеалагічную скарбонку. Сваё пачэснае месца ў насычэнні літаратурнай мовы лексікай і фразеалогіяй займаюць гаворкі Гомельшчыны. На жаль, не ўся дыялектная лексіка Гомельшчыны яшчэ сабрана, належным чынам зафіксавана і адлюстравана ў друкаваных крыніцах. Праца па зборы дыялектнага матэрыялу працягваецца дзякуючы намаганням выкладчыкаў, супрацоўнікаў і студэнтаў філалагічнага факультэта УА “Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны”, і ў першую чаргу калектыва кафедры беларускай мовы, які ўжо не адзін год плённа працуе над захаваннем моўнай спадчыны рэгіёна.

Але нават ужо выдадзеныя матэрыялы, лексіка і фразеалогія, сабраныя ў разнастайных слоўніках гаворак Гомельшчыны, маюць відавочную перспектыву для даследавання фразеалагічнага багацця Гомельскага рэгіёна. Звернемся да дыялектнага моўнага матэрыялу, зафіксаванага ў “Дыялектным слоўніку Лоеўшчыны” Т. С. Янковай [1].

Звяртаюць на сябе ўвагу фразеалагічныя адзінкі, якія ўтрымліваюць у сваім складзе анатамічную лексіку.

Безумоўна, пачаць неабходна з фразем з кампанентам *галава*. Орган для жыццядзейнасці чалавека вельмі неабходны, бо галава з усімі яе органамі, часткамі і частачкамі вядзе чалавека па жыцці.

Сама лексема *галава* мае старажытнае паходжанне. Слова ўзнікла яшчэ ў перыяд славянскага моўнага адзінства і развілося ад старажытнага кораня **golv-*. Ва ўсходніх славян у такіх спалучэннях узнікала поўнагалоссе: *голова* (у рускай і ўкраінскай мовах), *галава* (у беларускай мове пад уплывам аканя). Гэтае найменне з фанетычнымі зменамі сустракаем у адносінах да таго самага чалавечага органа і ў іншых славянскіх мовах: у паўднёвых славян пасля развіцця няпоўнагалоснага спалучэння ўзнікла форма *глава́* (балгарская, стараславянская мовы), *hlava* (чэшская, славацкая мовы), у заходніх славян таксама развілася няпоўнагалосная форма, але праславянскі галосны *o не падоўжыўся да [a]: *głowa* (польская мова).

Лексема *галава* на Лоеўшчыне ўжываецца ў двух значэннях: *галава* ж. 1 Галава. *Галава́ мая крэпка балиць*. 2 Кола на навойцы. *Вельмі вісокая галава́ у нашай навойцы* [1, с. 79].

Першае з гэтых значэнняў супадае з адным са значэнняў літаратурнага адпаведніка і з’яўляецца асноўным у семантыцы лексемы. Гаворкі ўтрымліваюць і адметныя ўтварэнні ад слова *галава*: *галава́тар* м. Завадатар. *Толік у іх галава́тар да такі урэдны хлопец* [1, с. 79]; *галава́ты* прым. Разумны, кемлівы. *Е і дэвачкі галава́тые, а у ее хлопец*; *Галава́ты хлопец расце у Адаркі* [1, с. 79].

І назоўнік *галава́тар*, і прыметнік *галава́ты* ўжываюцца ў адносінах да асобы. Выкарыстанне гэтых лексем заснавана на метафарызацыі. У вобразную аснову найменняў закладзены семантычны перанос *галава* – розум.

Метафарычная трансфармацыя асноўнага, першаснага, значэння слова *галава* ‘верхняя частка цела чалавека і жывёл’ стала таксама падставай для ўзнікнення шматлікіх устойлівых выразаў з кампанентам *галава*. Перш за ўсё выдзяляюцца фразеалагічныя выразы, якія этымалагічна з’яўляюцца сцёртай дзеяслоўнай метафарай і заснаваны, як і пазначаныя вышэй вытворныя ад *галава* назоўнік і прыметнік, на пераносе паняццяў *галава* – розум – думка: *галаву́ ламіць* ‘думаць шмат над чым-небудзь’: *Чо ты седіш, го́лаву ломіш? Пабачыш, усё буде добра* [1, с. 79]; *пусціць на галава́* ‘падумаць’: *От пусці на сваёй галава́ да разберыся толкам, тады і гавары* [1, с. 79]; *у галаву́ стукнуць* ‘з’явіцца ў думках’: *І шчо ему у го́лаву стукнула паехаць у Карэлію? Багата грошай захацеў* [1, с. 79].

У рускай мове на падобнай вобразнай аснове таксама заснавана некалькі фразеалагічных выразаў: *выбросить из головы* ‘перастаць думаць аб чым-небудзь’; *голова идёт кругом* (у кого) ‘не ведаць, як паступіць’; *не выходит из головы* (у кого) ‘не магчы забыць што-небудзь’; *ломать голову* ‘вырашаць цяжкае пытанне, шмат думаць, імкнуцца зразумець што-небудзь’; *с головой* ‘пра разумнага чалавека’ [2, с. 42]. Заўважым, што семы ‘думаць, разумець’ адзначаюцца ў польскіх выказах *co w głowie, to w towie* ‘гаварыць тое, што думаеш’ [3, с. 22], і ў чэшскіх фразеалагізмах *postaviti si hlavu* ‘адстойваць уласную думку’, *počítati z hlavy* ‘падлічваць у галаве’ [4, с. 178].

Разам з тым адзначаюцца фраземы, якія абыгрваюць месца знаходжання галавы як органа чалавечага цела адносна іншых органаў: *на галавѣ* ‘пад началом’: *Вялікае хадзяства на галавѣ* [1, с. 79].

Па семантычных параметрах гэтая фразеалагічная адзінка блізкая да наймення *галаватар*. Такая метафарызацыя слова *галава* часта сустракаецца ва ўсходнеславянскіх мовах. Ва ўкраінскай мове такі вобраз трывала ўвайшоў у семантыку назоўніка *галава* ў значэнні ‘кіраўнік установы, арганізацыі’ (у беларускай мове – *старшыня*), ‘аўтарытэтная асоба, галоўны ў якой-небудзь справе’ [5, с. 132].

Наступны фразеалагізм адлюстравуе у скарбніцы народнай мовы некаторыя адметнасці чалавечай постаці: *голаву задраць* ‘заганарыцца’: *У гораде неделю набуде, а голаву задерэ, што не падыходь к ёй* [1, с. 79].

А іншы фразеалагізм зафіксаваў уражанні чалавека ад пачуцця галаўнога болю. Асобы, што пакутуюць на мігрэнь, згадзяцца, што выраз, захаваны гаворкамі Гомельшчыны, з’яўляецца вельмі трапнай назвай адпаведнага стану:

галава трашчыць ‘пра боль у галаве’: *Вочы не падніму, так галава трашчыць. Іхняя галава ўсе трашчыць, што ім ад мене трэба* [1, с. 360].

Аб важнасці галавы ў жыцці чалавека яшчэ раз нагадвае і фразеалагізм *на ўсю галаву* ‘вельмі моцна’: *Дейкі як завішчаць, дак на ўсю голаву* [1, с. 79].

Указаныя фразеалагізмы сведчаць аб значнай колькасці (звесткі па колькасці прыводзяцца ў табліцы) і семантычнай разнастайнасці фразеалагізмаў з кампанентам *галава* ў гаворках Гомельскай вобласці. Неабходна адзначыць акцэнталагічнае вар’іраванне назоўніка ў складзе фразеалагізмаў у форме вінавальнага склону адзіночнага ліку: *галаву* і *голаву*. Ілюстрацыйныя прыклады паказваюць тэндэнцыю да націску на аснове. Хутчэй за ўсё такое адхіленне ад літаратурнай мовы тлумачыцца ўплывам памежных з Гомельскай вобласцю рускіх гаворак і сведчыць пра наяўны ў звычайным маўленні беларусаў руска-беларускі білінгвізм. Прыгадаем, што арфаэпічнай нормай рускай літаратурнай мовы з’яўляецца форма вінавальнага склону адзіночнага ліку назоўніка *галава* з націскам на аснове: *поднять голаву*.

Уплыў рускай мовы паспрыяў і ўжыванню ў Гомельскіх гаворках наймення *вісок*: *вісок* м. Скронь. *Усе валасы чорныя, а віскі ужэ даўно пасівелі* [1, с. 67].

На старажытнасць лексемы *високъ* указвае яе фіксацыя ў знакамітым слоўніку вядомага расійскага этнографа, лінгвіста і дыялектолага У. Даля: *високъ* м. ‘бакавая частка галавы, чэрапа, паміж вуха і лба’, ‘валасы над гэтым месцам, паміж вухам і лбом’ [6, с. 207]. Другое значэнне, і з’явілася асновай для ўзнікнення ўстойлівага выразу *віскі рвуць* ‘бедаваць’: *Адалі замуж у Западную, а цепер віскі рвуць* [1, с. 67]. У гэтым спалучэнні выразна прасочваецца сувязь з фразеалагічным выразам рускай мовы *волосы рвать* ‘моцна перажываць, пакутаваць’.

Унутраныя органы галавы як найважнейшага для асобы чалавечага органа маюць уласныя назвы. Для назвы органа мыслення чалавека і рэчыва ў галаве маюцца фанетычныя варыянты: *мазкі* мн. Мазгі. *Што у тебе мазкі навасыхалі ці што. І мазкі ему не навасыхалі, хто етые колоды сюды пазакочуваў* [1, с. 186]; *мозкі* мн. Пыкала, пыкала і не сказала нічога, у *мозкох* штось перавернулася [1, с. 195].

Як відаць з прыкладаў, лексемы фіксуюцца як кампаненты фразеалагічных выразаў з адметнай стылістычнай афарбоўкай і маюць адмоўную ацэначнасць: *мазкі навывсыхалі, у мазкох перавярнуцца* 'не разумець, не гаварыць нічога, не думаць'. У блізкіх семантычных і стылістычных умовах ужываецца таксама найменне *глузд'ы: глузд'ы адбіваць* 'пазбаўляць разумовых здольнасцей': *Дзіця адбівае глузд'ы і памяць* [1, с. 85].

Разгледжаныя фразеалагічныя адзінкі з кампанентам *галава* ў гаворках Гомельскага рэгіёна сведчаць аб дастаткова частотным ужыванні ўказаных найменняў у фразеалагізмах. Фразеалагізмы з кампанентам *галава* захоўваюцца ў гаворках Гомельшчыны з глыбокай старажытнасці, як і самі лексемы. Наяўнасць фразеалагічных адзінак з гэтымі кампанентамі з'яўляецца моўнай універсальіяй, аб чым сведчаць падобныя звароты ў іншых славянскіх мовах.

Найменне *галава* ўвайшло ў склад фразеалагізмаў у форме адзіночнага ліку. (*галава траічыць, галаву ламіць, голаву задраць*), назоўнікі *віскі, мазгі (глузды)* – толькі ў форме множнага ліку (*глузд'ы адбіваць, мазкі навывсыхалі, у мазкох перавярнуцца, віскі рваць*).

Паводле семантычнай спаянасці кампанентаў фразеалагізмы, у склад якіх увайшлі лексемы *вісок, галава, мазгі*, з'яўляюцца фразеалагічнымі зрашчэннямі (*віскі рваць, галаву ламіць*) і фразеалагічнымі адзінствамі (*голаву задраць, у галаву стужнуць*). Па граматычных паказчыках большасць указаных выразаў з'яўляецца дзеяслоўнымі фразеалагізмамі (*вочы драць галаву ламіць, голаву задраць, у мазкох перавярнуцца*). У вобразнай аснове разгледжаныя фраземы мелі ўяўленне пра важнасць адпаведных органаў для жыцця і дзейнасці чалавека. Таму такія фразеалагізмы абазначаюць паняцці, значныя для чалавечага жыцця. Сцёртая з часам вобразная аснова ў даследаваных фразеалагічных адзінках, як правіла, лёгкая выяўляецца, а ў некаторых выпадках з'яўляецца яскравай і відавочнай.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Янкова, Т. С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны / Т. С. Янкова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982. – 432 с. (Далей спасылкі падаюцца па гэтым выданні з указаннем у дужках старонкі).

2 Краткий толковый словарь русского языка / под ред. В. В. Розановой. – 5-е изд., испр. и доп. – М.: Рус. яз., 1988. – 255 с.

3 Сierp, Kozacze, atamanem bedziesz. Польскія прыказкі і прымаўкі / склад. Р. У. Серыкаў. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2008. – 145 с.

4 Дурново, Н. Н. Карманный чешско-русский словарь / Н. Н. Дурново. – М.: Советская энциклопедия, 1933. – 1235 с.

5 Лемцюгова, В. П. Українска-беларускі слоўнік / В. П. Лемцюгова / пад рэд. акадэміка АН БССР М. В. Бірылы, докт. філал. навук, праф. А. Я. Супруна. – Мінск: Выш. школа, 1980. – 688 с.

6 Даль, Владимир. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. / В. Даль. – Т. 1: А–З. – М.: Русский язык, 1978. – 699 с.

УДК 81'367.4:398.9

Н. П. Цімашэнка

СІНТАКСІС ФРАЗЕАЛАГІЧНЫХ СЛОВАЗЛУЧЭННЯЎ

У артыкуле разглядаюцца сінтаксічныя адметнасці фразеалагічных гіпатаксічных словазлучэнняў, якія аналізуюцца паводле марфалагічнага выражэння галоўнага кампанента, тыпаў сінтаксічнай сувязі, сэнсавых адносін. Звернута ўвага на парадак слоў, які адыгрывае важную ролю ў арганізацыі фразеалагічных словазлучэнняў.